

ВІДМІНКОВА ПЕРИФЕРІЯ ОБ'ЄКТНОЇ СИНТАКСЕМИ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Функціональний багатоаспектний аналіз мінімальних синтаксичних одиниць є одним з актуальних завдань сучасного мовознавства. У цьому плані потребує ґрунтовного вивчення сукупність об'єктних синтаксем як визначального різновиду субстанціальних компонентів речення. Вони разом із предикатом формують переважну більшість типів речень української мови, тому без усебічного дослідження цих мінімальних одиниць не можна глибоко пізнати природу речення як основної синтаксичної одиниці, а без цього неможлива побудова викінченої граматичної теорії. У сучасній українській граматиці проблеми семантичної категорії об'єктності (об'єктних синтаксем) досліджували І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, А. П. Загнітко, М. Я. Плющ, М. В. Мірченко, Т. Є. Масицька та ін. Однак недостатньо вивчено відмінкові засоби вираження цих синтаксем. Метою пропонованої статті є детальний опис непрямих відмінків як периферійних морфологічних варіантів об'єктних синтаксем в елементарних та ускладнених простих реченнях сучасної української літературної мови; виявлення специфіки їх уживання у вторинній для них семантико-синтаксичній функції об'єкта; з'ясування впливу семантичних типів, валентних класів та морфологічного вираження предикатів на відмінкове варіювання категорії об'єктності; вивчення закономірностей транспозиції давального, орудного та місцевого відмінків у сферу об'єктної семантики. Дослідження побудовано на реченнєвих конструкціях, дібраних з різностильових текстів сучасної української літературної мови.

Об'єктна синтаксема в сучасній українській мові має спеціалізовану форму вираження – знахідний відмінок іменника, проте семантику об'єкта можуть виражати й інші непрямі відмінки у своїх вторинних функціях. На морфологічне варіювання об'єктної синтаксеми впливають такі фактори:

1) семантичний тип опорного предиката (дія, стан, якісна ознака);
2) валентний клас опорного предиката (дво–семивалентність);
3) морфологічне вираження опорного предиката (дієслівні форми, предикативний прикметник, віддієслівний іменник, предикативний прислівник);

4) лексико-семантична група опорного предиката (наприклад, дієслова із значеннями волевиявлення, володіння, очікування та ін.; предикативні прикметники, що виражають морально-етичні якості, емоційно-психічний стан людини, фізичні властивості предметів тощо).

Проаналізуємо особливості вживання непрямих відмінків у вторинній для них об'єктній функції з урахуванням усіх цих факторів. Морфологічна варіантність об'єктної синтаксеми групується навколо знахідного і родового відмінків, їх взаємовплив і взаємопроникнення відбивають характер змін у відмінковій системі сучасної української мови. У цьому плані заслуговує на увагу твердження І.Р.Вихованця: „Зони співвідносності знахідного і родового об'єктних досить точно характеризують градацію пунктів їх зближення — від зони порівняно віддаленого зближення за ознакою непартитивність / партитивність до зони найбільшого зближення, тобто злиття двох форм у знахідному відмінку” [3,123].

У ролі морфологічного варіанта об'єктної синтаксеми виступає також давальний відмінок, який утворюється в результаті нейтралізації первинної для давального адресатної семантики і переміщення його в позицію сильнокерованого знахідного відмінка. Залежно від семантичного типу предиката давальний відмінок може виконувати вторинні функції об'єкта дії, об'єкта стану і об'єкта якісної ознаки. Давальним об'єкта дії керують дієслова *допомагати, дякувати, заважати, радіти, шкідити, надокучати, прислужувати* та ін., яким не властиве сполучення із знахідним відмінком, напр.: *Ваші завжди допомагали народам* (О.Гончар); *Галя завжди чимось допомагала мамі* (І.Багрянний); – *Поможіть мені* (В.Слапчук); *...може боги допоможуть князеві одужати* (В.Малик); *Я дякую вам за турботу святу!* (Є.Маланюк);

*Володько подякував матері за новий Буквар (У.Самчук); Вітер йому не заважав (О.Донченко); Я не знаю, чи будуть вони шкодити мені, а відтак, і вам (О.Теліга); Вони надокучали новій сусідці все новими й новими запитаннями (О.Турянський); Він дуже зрадів Зульфатові (Г.Тютюнник). У функції об'єкта дії давальний зберігає семантико-синтаксичні відмінкові ознаки субстанціальності, валентного зв'язку з предикатом дії, пасивності, динамічної фінальності та функціонує як лексико-комбінаторний варіант знахідного як основного засобу вираження об'єктної синтаксеми [2,111]. В окремих випадках він виступає факультативним еквівалентом знахідного об'єктного (зокрема, при дієсловах *повідомляти, сповіщати, докоряти*), пор.: Він сповістив всім про прихід чогось нового (В.Винниченко) і Він сповістив всіх про прихід чогось нового; Володько докоряв собі, що сказав батькові недобре слово (У.Самчук) і Володько докоряв себе, що сказав батькові недобре слово; Він (Петро) не докоряв жінці (Б.Грінченко) і Він (Петро) не докоряв жінку. Предикати стану, що валентно передбачають давальний об'єкта стану, звичайно об'єднуються у дві групи: дієслова сприяння (*вірити, довіряти, симпатизувати, співчувати, бажати* і под.) і дієслова несприяння (*заздрити, мститися, загрожувати, заважати* та ін.), напр.: Я вірю всім, хто вміє боротися (Є.Маланюк); Климко вірив дядькові Кирилу, ой як вірив! (Г.Тютюнник); Довіряю тобі, як самому собі (М.Куліш); Дівчина симпатизувала молодому кремезному парубкові (В.Стефаник); Всякий своєму рідному добра бажає (Леся Українка); Я ж тобі добра бажаю, як рідная няня... (М.Куліш); Як усі здивуються, коли вона на свято узус їх (*чоботи*), як усі будуть заздрити їй (Панас Мирний); Сестра сестрі заздрить в красоті („Українські прислів'я і приказки”); Долітали іскри і заздрили доброму господареві на багатство (Г.Хоткевич); ... Десь на холодній чужині якийсь вигнанець гірко плаче і заздрить мертвому мені (О.Олесь); Я заздрю всім, у кого є слова (І.Драч); Петро хотів помститись Галі за зраду (О.Турянський); ...мамашо, не заважай нам! (М.Куліш).*

Здатність до валентної сполучуваності з давальним об'єкта виявляють і

прикметники в предикативній позиції речення. Характерною рисою давального у функціях об'єкта стану та об'єкта якісної ознаки є його зв'язок із предикативними прикметниками, що переважно позначають: а) стосунки людини з іншими людьми: *вдячний, зобов'язаний, вірний, відданий, покірний* та ін.; б) ступінь сприйняття інформації про предмет, явище, їх доступність: *важкий, доступний, досяжний, зрозумілий, легкий, посильний* тощо; в) ступінь необхідності предмета: *зайвий, необхідний, обов'язковий, потрібний, чужий, байдужий* і под.; г) корисність або шкідливість предмета: *вигідний, корисний, отруйний, шкідливий* та ін.; г) емоційний стан людини: *радий* і под.; д) популярність або непопулярність особи, предмета, явища: *відомий, знайомий* та ін.; е) відповідність чи невідповідність суб'єкта об'єктам довкілля: *адекватний, аналогічний, відповідний, рівноцінний, протилежний* і под. Напр.: *Князь безмежно відданий Вітчизні...* („Історія української літератури”); *Володько зізнався, що був вірний Наталці* (У.Самчук); *Поет вдячний своїй матері за недоспані ночі* („Українське слово”); *Слова повинні бути покірні чуттям і помислам твоїм* (М.Рильський); *Кристалічний цукор був відомий русинам* („Історія України”); *Владарі світу з коронами, вже не потрібні ви нам* (В.Чумак); *Він мені такий дорогий і такий необхідний в житті...* (А.Головка); *Я вам чужий* (П.Тичина); *Ти мені не байдужий* (В.Поліщук); *Весна в сей час вам рада* (О.Олесь). Об'єктна синтаксема при наведених вище прикметникових предикатах є облігаторним, валентно зумовленим компонентом, тобто має обов'язковий вияв у мовленні. Факультативно давальний об'єктний відмінок (як правило, з уточнювальною семантикою) вживається при таких прикметниках, які дають позитивну чи негативну оцінку особам, предметам, явищам або вирізняють їх з-поміж інших: *гарний, красивий, огидний, приємний, симпатичний, страшний, хороший, цікавий; вирішальний, головний, загадковий, новий, оптимальний, пам'ятний, таємничий* і под., напр.: *Але Толі грим уже не страшний* (В.Винниченко); *...ти нам не вдобна* (І.Драч); – *Ви мені не симпатичні* (А.Дімаров); *Фільм був цікавий і дітям, і дорослим* (З газети); *Футбольним уболівальникам пам'ятні минулорічні матчі за Кубок України*

(З газети). Факультативні об'єктні синтаксеми подібно до облігаторних є прогнозованими семантикою предикатів компонентами, для яких, проте, характерний менший ступінь необхідності і їх можна легко вилучити з речення без істотних змін у його змісті, у зв'язку з цим вони мають необов'язковий вияв у системі мовлення. Специфіку українського давального об'єктного відмінка, як і адресатного та суб'єктного, становить його вузька, але продуктивна лексична база — назви осіб. Рідше в цій функції використовуються назви неживих предметів. Функції об'єкта стану та об'єкта якісної ознаки ґрунтуються на семантико-синтаксичних відмінкових ознаках субстанціальності, валентного зв'язку з предикатом стану або якості, пасивності, фінальної спрямованості стану чи якісної ознаки на предмет.

Об'єктна синтаксема може бути репрезентована і орудним відмінком. Функції об'єкта дії і стану є вторинними функціями орудного, об'єднувані семантико-синтаксичними ознаками субстанціальності, пасивності, фінальної спрямованості [4,76]. В об'єктній позиції орудний втрачає свої первинні значення знаряддя та засобу дії і виступає лексико-комбінаторним варіантом знахідного відмінка як основного засобу вираження об'єктної синтаксеми. Він функціонує: 1) при дієсловах керівництва, володіння (*керувати, командувати, завідувати, володіти, управляти* та ін.), напр.: *Згодом її син почав керувати фірмою, в якій працював* (З газети); *...начальник керував своїми підлеглими* (І.Багрянний); *Дівчина зосталася керувати екіпажем* (Г.Тютюнник); *Під час світової війни командував гвардійським полком, потім кавалерійською дивізією і армійським корпусом* („Історія України”); *На той час Григорій Іванович уже командував червоною кавалерійською бригадою* (А.Михайленко); *Не змовлявся в ній ніхто й ніколи заволодівати світом чи поневолювати сусіда* (О.Довженко); *Данило володів Волинню* („Нарис історії України”); *...йому (гетьманові) належало виключне право...управляти зовнішньою політикою* („Нарис історії України”); *Завідувати кафедрою може лише професор*; 2) дієсловах стосунку до об'єкта (*дорожити, захоплюватися, пишатися, милуватися, цікавитися* і под.), напр.: *Марія дорожила своїми кучерями* (У.Самчук); *Климко захоплювався квітами, які*

красувалися навкруги (Г.Тютюнник); *Андрій захопився лекціями...*(І.Багрянний); *Олесею пишалася вся округа* (О.Довженко); *Він теж, не озираючись, милувався пейзажем* (В.Домонтович); *Степан Іванович завжди живо цікавився церковними справами* (У.Самчук); 3) моторних дієсловах (*ворушити, хитати, кидати, розводити, замахуватися, жестикулювати* та ін.), напр.: *Козак ворушив очеретиною, як вусом* (О.Гончар); *Але він тільки на другий заклик заворушив ногою, підвів голову, поправив на голові чуб...* (Т.Осьмачка); *Вітер так хитав дубом, так хитав, а зламати не в силі* (О.Гончар); *Цього Великодня на цвинтарі коло церкви з Даркою коло вас пройшла і кинула об вас паперовою квіткою* (У.Самчук); *По довжелезній паузі, дивлячись, як начальник розводить пальцями, Андрій меланхолійно промовив...* (І.Багрянний); *Підійшов іще один селянин і безпорадно розвів руками* (М.Хвильовий); *Параска замахала руками* (М.Куліш); *Остан не встиг замахнутись шаблею, як кінь різким рухом скинув його на землю* (Ю.Яновський); *Визвірився знов Ларивон, замахнувся дрючком* (М.Куліш); *Увісні схопився, жестикулював руками, звивався...* (І.Багрянний); 4) дієсловах типу *харчуватися, заїдати, захлинатися*, напр.: *Мешкала Ліза по сусідству, жила самотньо, здається, харчувалася тільки м'ясом* (В.Слапчук); *Лелеки харчуються жабами, ящірками, рибою* („Біологія"); *А противний капусняк заїдав сухарем з чорного хліба* (І.Багрянний); *Можна захлунутися і ложкою води, а не те що в Дніпрі невміючому плавати втопитися* („Дивослово").

Орудний відмінок найчастіше сполучається з предикативними прикметниками, що вказують на: 1) фізичні особливості та зовнішній вигляд, загальну оцінку істоти: *високий, дужий, малий, міцний, молодий, сильний, старий, хворий; гарний, красивий, огидний, привабливий, приємний, симпатичний* та ін.; 2) емоційно-психічний стан, особливості вдачі людини: *веселий, гордий, добрий, злий, спокійний, сумний, щасливий, щирий* та ін.; 3) розмір, форму предмета тощо: *важкий, великий, високий, глибокий, малий, широкий* та ін.; 4) популярність, загальне визнання, вирізнення особи чи предмета серед інших: *відомий, популярний, знаменитий, знаний, визначний, видатний; незвичайний, неповторний, оригінальний, своєрідний, специфічний, унікальний* тощо;

5) відповідність або невідповідність суб'єкта об'єктам довкілля: *аналогічний, близький, відповідний, ідентичний, однаковий, подібний, різний, схожий, тотожний* і под.; 6) зв'язки людини з іншими людьми: *залежний, зобов'язаний* та ін.; 7) доступність, зручність використання предмета: *вигідний, доступний, зручний, ефективний* тощо; 8) достатній або недостатній вияв чого-небудь у предметі: *багатий, бідний, повний, ситий, убогий* та ін. Напр.: *Поет відомий новелами і оповіданнями* („Історія української літератури”); *Ця рослина відома і своїми лікувальними властивостями* („Україна в словах”); *Новий прилад зручний своєю конструкцією* (З газети); *(Андрій) міцний тілом* (П.Загребельний); *Гук гарний статурою...* (Ю.Мушкетик); *Я тілом – дужий, духом – чистий...* (Д.Павличко); *Не кожна доля щедра урожаєм...* (О.Богачук); *...(брати) мужні, ясночолі, багаті мудрістю й душею...* (О.Підсуха); *Наше рідне Закарпаття багате лісами, потічками та річками, а люди – піснями* (Коломийка); *Патронташ мій патронами повний* (В.Сосюра); *Ну, чим же, чим я винуватий* (Д.Фальківський). Як бачимо, в об'єктній позиції виступають широкі шари іменникової лексики. Орудний об'єкта при предикативних прикметниках, як правило, має факультативний вияв у мовленні і виражає семантику обмеження.

У вторинній об'єктній семантико-синтаксичній функції уживаний також місцевий відмінок, що виступає при дієсловах: 1) *упевнюватися, кохатися, сумніватися, переконуватися, помилятися, зневірятися* та ін. з постфіксом у (в), напр.: *Впевнюватися в його свідченнях розвідники не хотіли* (І.Багрянний); *Кохатися в поезії – було її призначенням* (Т.Салига); *Народ завжди кохався у своїй природі, любив її, оберігав, оспівував* (М.Чабанівський); *...він один кохався у грамоті* (Ю.Мушкетик); *Та Гнат сумнівався в своєму вчинку і хотів сказати про це Марії* (У.Самчук); *Тепер Андрій переконався в так званому „правосудді” радянської влади* (І.Багрянний); *Та тітка і не здогадувалася, як вона глибоко помилилася в цій людині* (О.Гончар); *Карл-Йозеф знову почав зневірятися в цій теплій країні* (Ю.Андрухович); 2) *розумітися, знатися* з постфіксом на або в(у), напр.: *Поет Гаврилюк розумівся на таких речах* (Ю.Андрухович); *Закінчивши училище, наш герой добре розумівся на всякого роду техніці* (З газети); *Ти ...*

розумієшся на чарах (М.Вороний); *Дядько Роман знався на садках...* (О.Гончар); 3) *наполягати, зосереджуватися, ґрунтуватися* з постфіксом *на*, напр.: *Тихон був зосереджений на поведінці суперника* (В.Слапчук); *Відносини між Україною та Естонією ґрунтуються на спільних європейських та євроатлантичних цінностях* (З газети); 4) *сумувати, тужити, плакати* з постфіксом *по*, напр.: *Чи то плачуть по батькові діти?!* (В.Сосюра); *А як по ньому (дівчина) тужить!* (Л.Костенко); *Чайкою надморською тужила По співцеві вся земля болгарська...* (М. Рильський). Значення прийменників *в (у), на, по, о (об)* нейтралізуються, вони тяжіють до дієслова і стають своєрідними дієслівними постфіксами, внаслідок чого посилюється функціональна роль флексій місцевого відмінка [1,98]. В об'єктній позиції місцевий втрачає свою первинну локативну семантику і виступає лексико-комбінаторним варіантом знахідного відмінка як основного засобу вираження об'єктної синтаксеми.

Місцевий об'єктний відмінок залежить також від багатьох прикметникових предикатів, які вказують на емоційно-психічний, фізичний стан людини, її морально-етичні якості, інтелектуальні спроможності, зовнішній вигляд, властивості предметів, їх відповідність чи невідповідність, схожість або відмінність, специфіку тощо: *вимогливий, винний, грішний, добрий, досвідчений, жорстокий, заздрісний, здібний, компетентний, лагідний, міцний, мудрий, невтомний, нікчемний, обережний, обізнаний, подібний, схожий, слухняний, чесний, чистий, широкий, щасливий, щирий* і под., напр.: *Чурай Маруся винна ув одному: вчинила злочин в розпачі страшному* (Л.Костенко); *Ти був мудрий у всьому, у всьому, у житті, на роботі, в сім'ї* (Я.Мак); *Я ... був вельми вправний у багатьох науках* (Ю.Мушкетик); *Я неточний в своїй лютій точності* (І.Драч); *Гуни, однак, були широкі в плечах* (В.Малик); *Юнак був міцний в руках* (П.Загребельний). При наведених предикатах використовуються здебільшого абстрактні іменники, рідше – назви конкретних предметів та явищ. Об'єктна синтаксема в місцевому відмінку виконує обмежувальну функцію, тобто виступає факультативним компонентом речення.

Отже, в сучасній українській мові об'єктна синтаксема має розгалужену

систему морфологічних варіантів, основним з яких є знахідний відмінок. Об'єктні функції родового, давального, орудного і місцевого відмінків групуються навколо знахідного як відмінка-домінанти. Вторинні об'єктні функції непрямих відмінків входять підпорядкованими елементами в об'єктну семантико-синтаксичну парадигму та є наслідком їх транспозиції в семантико-синтаксичну зону знахідного. У результаті переміщення родового, давального, орудного і місцевого відмінків у центральну об'єктну позицію нейтралізуються їхні первинні функції. У зв'язку з цим усі непрямі відмінки слід розглядати як лексико-комбінаторні варіанти знахідного об'єктного – основного засобу вираження об'єктної функції. Найчастіше такі форми виступають у придієслівній правобічній валентній позиції речення, однак можуть також активно функціонувати у приприкметниковій позиції, зрідка – при словах категорії стану. Напівпериферійне місце в ієрархії об'єктних відмінків належить давальному, який може виступати як облігаторним компонентом речення, так і факультативним з уточнювальною семантикою. На периферії об'єктної парадигми перебувають орудний і місцевий відмінки, які при прикметникових предикатах здебільшого мають факультативний вияв у мовленні та виражають обмежувальне значення.

У пропонованій статті зосереджено увагу лише на деяких аспектах вивчення категорії об'єктності, а саме особливостях функціонування непрямих відмінків сучасної української мови у сфері об'єктної семантики. Подальші наукові розвідки в цьому плані передбачають ґрунтовний опис усіх морфологічних і позиційних варіантів об'єктної синтаксеми в їх тісному взаємозв'язку, що дасть змогу здійснити системний функціональний аналіз цієї мінімальної синтаксичної одиниці.

Література

1. Вихованець І.Р. Прийменникова система української мови. – К.: Наук. думка, 1980. – 286с.
2. Вихованець І.Р. Система відмінків української мови. – К.: Наук. думка, 1987. – 232 с.

3. Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К.: Наук. думка, 1992. – 222 с.

4. Вихованець І. Р. Теоретична морфологія української мови / І. Вихованець, К. Городенська; за ред. І. Вихованця. – К.: Унів. вид-во “Пульсари”, 2004. – 400 с.

Резюме

У статті проведено системне дослідження об’єктних синтаксем у зв’язку з семантичними типами предикатів. Описано відмінкові засоби вираження семантичної категорії об’єкта в елементарних та неелементарних простих реченнях.

Ключові слова: *синтаксема, об’єкт, предикат, відмінок.*

Alexandr Mezhev. Features of the use of oblique cases in the secondary semantic-syntactical function of object.

In the article the systemic investigation of the object syntaxemes in connection with semantic types of predicates was held. Case methods of expression of the semantic category of the object in the semantically elementary and non-elementary simple sentence were described.

Key words: *syntaxema, object, predicate, case.*